

Уляна Мовна
(Львів)

ПРИЧИНКИ ДО ОКРЕСЛЕННЯ МІСЦЯ ЮЗЕФА ГАЙКА (1907–1987) У СИСТЕМІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КООРДИНАТ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Юзеф Гаєк належить до числа польських етнологів, формування яких відбувалося в перші десятиліття ХХ ст. у Львові, а початки наукової діяльності тісно пов'язані з Україною. Як згодом зазначав сам дослідник у автобіографії, народився він 12 лютого 1907 р. у Відні, але дитинство та юність провів у Львові. У 1916 р. закінчив початкову школу, а в 1917–1923 роках відвідував заняття в середній школі (II і V львівські державні класичні гімназії). Іспит на отримання атестату зрілості (матури) склав 1926 р. і вступив на гуманістичний факультет Львівського університету (тоді Університету ім. Яна Казимира), де впродовж п'яти років одночасно студіював полоністику та етнографію [5, 1a] у відомих професорів – А. Фішера, Я. Чекановського, Ю. Клейнера, В. Брухнальського, Т. Лер-Сплавінського.

Особливу роль у професійному становленні майбутнього етнографа відіграв професор А. Фішер – керівник створеного в 1927 р. Етнологічного закладу університету, що з часом перетворився на поважний науковий осередок. Саме він, зауваживши природні творчі нахили студента, прищеплював йому інтерес до систематичної наукової роботи в галузі етнографії, активно залучаючи до своїх дослідницьких пошукувань, присвячених ролі рослин у народних віруваннях та звичаях (до “Енциклопедії рослин”) [13, 25]. Учитель також спонукав його до публікації перших наукових спроб у фаховій періодиці [9, 8].

Про сумлінність юнака в навчанні та успіхи в опануванні обраного фаху можемо судити на підставі документів, які зберігаються у фондах Львівського обласного державного архіву (ЛОДА). Як засвідчують протоколи екзаменаційної комісії про здачу студентами відділення антропології та етнології випускних (магістерських) іс-

питів, кандидат Юзеф Гаєк на відмінно склав іспит з етнографії Польщі та загальної етнографії під час осінньої сесії 1929 р. [3, 5], а також іспит з методів етнологічних досліджень під час весняної сесії 1930 р. [4, 3]. У свідоцтві про складання магістерських іспитів зазначено, що студент Гаєк з оцінкою “дуже добре” склав екзамен з етнографії з етнологією як частину екзаменаційних випробувань для отримання ступеня магістра філософії в галузі антропологічних наук [2, 6]. У червні 1930 р. здібний випускник університету отримав відразу два дипломи магістра філософії – в царині польської філології та етнографії з етнологією.

Упродовж кількох наступних років після закінчення університетських студій Гаєк виконував обов'язки контрактного вчителя (полоніста) у державних гімназіях Львова, водночас готуючи себе до наукової кар'єри та працюючи над докторською дисертацією. 9 грудня 1932 р. здобувач подав до ради гуманістичного факультету заяву із проханням про допуск до усного іспиту для отримання ступеня доктора філософії на підставі написаної докторської праці з етнографії “Kogut w wierzeniach ludowych” [5, 3]. Докторську працю Ю. Гайка двічі (25 січня та 22 лютого 1933 р.) розглядала комісія в складі професорів Чекановського, Фішера та Гартнера на засіданні ради гуманістичного факультету [5, 1] і дала їй позитивну оцінку. Ухвалою ради факультету від 26 квітня 1933 р., затвердженою академічним сенатом університету, магістру Гайку було присвоєно вчений ступінь доктора філософії [5, 5]. У 1934 р. зусиллями Львівського наукового товариства за сприяння Міністерства віросповідань та публічної освіти докторська праця етнографа побачила світ [10].

Поставивши за мету дослідити роль півня в традиційних віруваннях народів світу, автор виокремив три засадничі риси цього птаха – плодючість; особливості способу життя; зовнішній вигляд – бійцівський характер та голос, які послужили підґрунтям формування людських уявлень про нього. Вражає широкий як територіальний (Африка, Азія, Австралія, Європа), так і часовий (від найдавніших, а далі античних форм, до середньовіччя та сучасності) континуум монографії. Застосування етногенетичного методу дозволило Гайку стверджувати, що колиською вірувань про

півня були Стародавня Греція, Мала Азія, Персія та Індія. Пошук прабатьківщини півня, що також було одним із завдань дослідження, автор здійснював за допомогою порівняльного аналізу форм та змісту вірувань в їхньому історичному розвитку, філологічних пошукувань щодо назви птаха, вивчення походження та міграцій півня в процесі доместифікації. Матеріал викладено в 11 розділах, в яких по чергово розглянуто найстаріші вірування, уявлення персів, індійців та китайців, сучасні дослідники відомості з Азії, Австралії, Океанії та Африки, класичну традицію (Греція та Рим), роль півня в європейських аграрних обрядах та сімейній звичаєвості (де частково використано й український фактаж), демонології, міфологічних легендах, переказах та байках. Результатом дослідження стало виявлення автором апотропеїчної ролі півня та його голосу, зв'язку із сонцем (функція годинника), потойбіччям та похоронними обрядами, ритуального значення як домашнього духа-опікуна, символу плідності, офіри та водночас певних харчових заборон, об'єкту ворожінь.

Покинувши середнє шкільництво, Гаєк розпочав наукову діяльність у царині етнографії – спочатку як асистент кафедри етнографії та етнології Львівського університету, згодом як науковий співробітник Балтійського інституту в Гдині, керівник Поморознавчого інституту в Торуні, директор Інституту південно-східних земель у Львові [6, 231]. На останній посаді в середині 30-х років ХХ ст. він займався систематичними дослідженнями народної культури подолян (мешканців Західного Поділля). Вислідом активних теренових пошуків, які 1936 р. дослідник здійснив у повному обсязі в 27 селах, а більш побіжно в 53 населених пунктах, стала монографія “Zarys etnograficzny Podola”, що мала вийти друком у Тернополі у вересні 1939 р. Політичні події стали на заваді втіленню цих планів, а збережений коректорський відбиток частини праці “Kultura materialna” був видрукуваний уже після закінчення Другої світової війни, в 1947 р. в Любліні під назвою “Zarys etnograficzny zachodniej części Podola. Kultura materialna” [1, 181]. Згадана робота стала габілітаційною для автора.

Основу зазначеної монографії складають польові дослідження та критично використані дослідником літературні джерела.

У ній автор докладно проаналізував увесь спектр матеріальної культури українців Західного Поділля, а для встановлення ареалу поширення певних етнографічних реалій вдався до науково виправданого та перспективного методу ареальної картографії, який у зазначений час лише утверджувався в етнологічній науці. Але особливе зацікавлення сучасних дослідників викликають не стільки оприлюднені факти, як польові матеріали, що залишилися неопублікованими й осіли в архівосховищі польського народознавчого товариства (ПНТ) та особистому архіві вченого, які нині зберігаються у Вроцлаві. За свідченням голови ПНТ З. Клодницького, це рукописні тематичні записи, які стосуються духовної культури та громадського побуту мешканців західної частини Поділля, а також кілька сотень негативів фотографій. Іноді вони мають характер зіставлень (таблиці) чи опрацьовані у формі кількосторінкового тексту, але без паспортизації. Архів Гаїка містить 25 тек: 1) Видовища. Ходіння та переодягання у тварин. Пісні; 2) Чаклунство і чаклунки; 3) Ворожіння; 4) Демони. Дух. Душа (Магія). Упир. Диявол. “Дід”. “Дідух”. Святі; 5) Диявол. Зносок. Вихованок; 6) Народні знання про природу, всесвіт, небесні світила та ворожіння; 7) Медицина: уявлення про хворобу і погляд на її природу, діагностика, лікування; 8) Родильні звичаї: період вагітності, роди, хрестини, дитинство, питання сексуального життя; 9) Весільні звичаї; 10) Похоронні звичаї; 11) Різдво: Святвечір, Новий рік, Йордан, Три королі; 12) Етнографічні матеріали анкет. Різне; 13) Великдень; 14) Річні звичаї; 15) Річні звичаї. Культ святих; 16) Господарські звичаї: тваринницькі, аграрні; 17) Юридично-громадські звичаї: купівля-продаж, спадкові звичаї, споріднення; 18) Організація громадського життя; 19) Домашні звичаї: позичання, будівельні, культ порогу, культ печі, культ вогню, молоко, порожній кут; 20) Забави, танці і музика: ігри дітей, товариські забави; 21) Роль тварин в народних обрядах і віруваннях: ворожіння щодо охорони тварин, демони в постаті тварин. Рослини; 22) Різне; 23) Матеріальна культура (різне); 24) Будівництво; 25) Транспортні засоби [1, 181], предметний зміст яких практично залишається “terra incognita” для дослідників традиційної культури українців і чекає на своє опрацювання.

Під час німецької окупації Львова Гаєк не мав змоги повноцінно займатися науковою діяльністю, оскільки здебільшого фізичною працею заробляв на утримання родини. До слова, дружина Ольга за фахом теж етнограф, у 1935 р. закінчила Львівський університет і отримала ступінь магістра етнології [2, 5], а в подальшому виявила себе як здібний фахівець – дослідник історії ПНТ. Після закінчення війни дослідник виїхав на постійне проживання до Польщі, де спочатку як надзвичайний професор викладав етнографію в Католицькому університеті, а згодом був головою кафедри етнографії в університеті ім. М. Складовської-Кюрі в Любліні. У зазначений період у наукових дослідженнях почала домінувати етнологічна проблематика, що завжди цікавила вченого, як і вивчення територіальних рамок етнографічних реалій та культурних осередків, а також проблеми відрубності та специфіки національних культур і їх темпоральні трансформації [7, 220–221]. У 1946 р. Гаєк перейшов до Познанського університету, а в 1953 р. остаточно посів у Вроцлаві. Окрім завідування кафедрою загальної етнографії місцевого університету, він виконував обов'язки керівника закладу етнографії Інституту історії матеріальної культури, утвореного ПАН для підготовки амбіційного проекту – створення польського етнографічного атласу (ПАЕ). Атлас став головною справою життя професора Гаєка, зацікавлення якого етнографічною картографією сягають перших післявоєнних років. Ще в 1945 р. на XXI Загальних зборах відновленого народознавчого товариства (з новою назвою *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze*), які відбулися в Любліні, Гаєк як новообраний Генеральний секретар згаданого поважного наукового осередку висловив концепцію патронату товариства над створенням атласу, а тому його опрацювання та видання стало одним із основних завдань товариства. До зазначеного періоду відносяться численні публікації дослідника в польській та зарубіжній науковій періодиці, започатковані статтею “*Polski Atlas Etnograficzny*” в “*Анналах*” Університету ім. М. Складовської-Кюрі. Тоді ж учений склав запитальники, призначені для проведення теренових обстежень, а також близько 30 карт [6, 232].

У 1955 р. у Вроцлаві відбулася конференція ПАН, присвячена ПАЕ, головним доповідачем на якій був професор Гаєк як керівник проекту. У виголошених доповідях “Основні тези щодо предмету та мети етнографії” і “Завдання та методи роботи над ПАЕ” він оприлюднив своє бачення предмету та мети етнографії, окреслюючи її як історичну науку, що розкриває специфічні риси й досліджує походження й розвиток народів та їхніх культур. Атлас як етнографічно-картографічна праця мав відповідати наступним параметрам: відображати побут і культуру народу, відкривати та реєструвати змінність різних явищ культури, а водночас і умов життя народу, охоплювати минуле й сучасне, торкатися усіх сфер людського життя на окресленій етнічній території впродовж певного історичного періоду [12, 911; 7, 228].

Паралельно з роботою над створенням польського етнографічного атласу ПНТ, зокрема Ю. Гаєк, як його голова, започаткували новий науковий проект, що передбачав вивчення, систематизацію та оприлюднення всього корпусу народознавчої спадщини польського вченого зі світовим ім'ям О. Кольберга у вигляді багатотомного видання “*Dziela Wszystkie Oskara Kolberga*” (DWOK). Першим кроком, який сприяв активізації наукових пошуків у зазначеному напрямі та формуванню ядра майбутнього колективу дослідників, стала підготовка й публікація 42 тому часопису “*Lud*” (1956), що був органом товариства, повністю присвяченого постаті відомого вченого. Серед тематичних матеріалів натрапляємо на статтю Гаєка [11], в якій автор коротко характеризує життєвий шлях, проливає світло на процес формування видатного етнографа, аналізує основний доробок Кольберга в зазначеній царині, детальніше розкриває специфіку його творчої лабораторії, запропонувавши власну класифікацію дослідницького інструментарію вченого. Наступним кроком у напрямку реалізації проекту стало створення у Вроцлаві Кольбергівського комітету в складі 18 осіб, очолюваного професором Гаєком (1958–1961), який одночасно виконував обов'язки редактора DWOK на першому етапі підготовки зазначеного видання [13, 40], що виконувалася вроцлавським осередком народознавчого товариства, яке згодом передало естафету аналогічному осередку в Познані.

Пізніші наукові зацікавлення вченого зосередилися навколо проблеми регіоналізації країни, розгляд якої здійснено в новаторській статті “Етнографічний поділ території Польщі”, опублікованій у збірнику “Etnografia polska. Przemiany kultury ludowej” (1976). Це підсумок багаторічних студій та пошукувань колективу ПАЕ під керівництвом проф. Гайка, досліджень, які уможливили картографічне опрацювання всього спектру матеріальної культури польського народу, втілюючись у шість друкованих зошитів [6, 232–233].

Окрім суто дослідницької роботи, учений багато часу присвячував організації наукового життя. Свого часу він виступив ініціатором відродження ПНТ, організатором його наукового архіву та бібліотеки, редактором багатьох видавничих проектів (т. 36–66 “Ludu”, т. 1–6 “Prac etnograficznych”, т. 1–26 “Prac i Materialow etnograficznych”, з. 1–26 “Atlasu polskich strojow ludowych”), започаткував скликання численних наукових конференцій та з’їздів. Його науковий доробок складається із близько 200 публікацій. Серед них монографії, статті, присвячені методам та методології в етнографії, вивченню національної та етнічної структури пограниччя Польщі [6, 233], оцінці наукової спадщини відомого польського народознавця О. Кольберга.

Вищезгадана перша у вітчизняній історіографії спроба окреслити життєпис та основні концептуальні засади творчості Юзефа Гайка, у науковому дискурсі якого присутній і український, і польський етноси як носії власної етнічної ідентичності, не претендує на вичерпність. Запропонована розвідка радше як певний шкід, вводячи до наукового обігу нові дані про початки наукової кар’єри професора Гайка, є заохоченням до подальших студій його творчого шляху, зокрема львівського періоду (керівництва Інститутом південно-східних земель), який заслуговує на докладніше дослідження.

1. *Клодницький З.* Етнографічні матеріали, що стосуються Західного Поділля в архіві польського народознавчого товариства та в архіві Йозефа Гайка // Народознавчі зошити. – Л., 1997. – № 3. – С. 180–181.

2. Львівський обласний державний архів (Далі: ЛОДА), ф. 26, оп. 7, спр. 2042.

3. ЛОДА, ф. 26, оп. 7, спр. 2157.

4. ЛОДА, ф. 26, оп. 7, спр. 2195.

5. ЛОДА, ф. 26, оп. 7, спр. 2225.

6. *Bohdanowicz J.* Jyzef Gajek (1907–1987) // Etnografia Polska. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1989. – Т. 33. – Zesz. 1. – С. 231–233.

7. *Frankowska M.* Etnografia polska po II wojnie światowej (1945–1970) // Historia etnografii polskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – С. 193–270.

8. *Gajek J.* Dział etnograficzny na wystawie regionalnej w Łowiczu w r. 1929 // Lud. – Łwów, 1930. – Т. 29. – С. 182–184.

9. *Gajek J.* Huculskie obrzędy rodzinne i doroczne // Teatr Ludowy. – Warszawa, 1929. – Т. 21.

10. *Gajek J.* Kogut w wierzeniach ludowych. – Łwów, 1934.

11. *Gajek J.* Oskar Kolberg jako etnograf // Lud. – Wrocław, 1956. – Т. 42. – Cz. 1. – С. 35–48.

12. *Gajek J.* Podstawowe tezy dotyczące przedmiotu i celu etnografii // Lud. – Wrocław, 1956. – Т. 42. – Cz. 1. – С. 909–912.

13. *Gajkowska O.* Historia polskiego towarzystwa ludoznawczego. Jego powstanie, rozwój i znaczenie w ciągu siedemdziesięciolecia // Lud. – Wrocław, 1967. – Т. 51. – Cz. 1. – С. 7–60.